

her ikileme için örnek kullanıma yer verilmiş değildir. Bu sözlükte Türkçe kelimelerle kurulmuş ikilemelerle birlikte alıntı kelimelerle kurulmuş ikilemelere de yer verilmiştir. Çalışmada yer alan ikileme sayısının yedi binden fazla olduğu yazar tarafından belirtilmiş olup oldukça geniş kapsamlı bir sözlük oluşturulduğu belirtilmiştir.

Türkçede kullanılan çok sayıda ikilemenin farklı anlam ve görevleriyle, örneklendirilerek okuyucuya sunulmuş olması, bundan sonra yapılacak çalışmalar için İkilemeler Sözlüğü bir başvuru kaynağı olacaktır.

Feryal KORKMAZ

Abdurishid Yakup (2005). The Turfan Dialect of Uyghur. Göttingen: Harrassowitz Verlag – Wiesbaden. XVI+488.

Eski Türkçe döneminde din, hukuk, edebiyat, tıp gibi farklı alanlara ait metinler çoklukla eski Uygur sahasında yazılmıştır. Bu metinler 19. yüzyıldan itibaren Fin, Alman, Rus, Fransız, Çin, Japon gibi değişik milletlere mensup bilim adamlarınca bugün Çin hakimiyetinde bulunan Doğu Türkistan topraklarında, bilhassa da Turfan bölgesinde yapılan arkeolojik çalışmalarda bulunmuştur.

İlk yerleşik Türk medeniyeti bu bölgede kurulmuştur. Budizm, Manihaizm, Nesturlilik, İslamlık gibi farklı inanç sistemlerine mensup Uygurlar, bu dinlere ait metinleri kendi dillerinde yazmışlardır. Uygurlar, bu metinleri yazarken bu din mensuplarının Arap, Soğut, Mani gibi yaygın biçimde kullandıkları alfabelerden yararlanmışlardır.

Bu bölgede meydana getirilen Türk medeniyeti, daha sonra farklı merkezlerde oluşan yazı dillerini etkilemiş; onlara kaynaklık vazifesi görmüştür. Uygur Türkçesi bu sebeplerden dolayı gerek tarihî gerekse günümüz Türk yazı dillerinin anlaşılması için önemlidir.

Tarihî Uygur Türkçesinin üzerine sırasıyla Karahanlı, Harizm ve Çağatay Türkçeleri kurulmuştur. Günümüzde ise modern Uygur yazı dili bu silsilenin devamıdır. Yazı dilindeki devamlılık modern Uygur Türkçesini önemli kılan amillerdendir.

Yazı dili çoğu zaman tutucudur, eski şekilleri, konuşma dilinde değişseler bile korumayı sürdürürler. Mesela, Osmanlı imlasında belirtme hali eki, ünlü uyumuna girmesine rağmen daima düz-dar ünlülü olarak gösterilmiştir. Bir başka örnek, günümüz Türkiye Türkçesindeki *ada* kelimesi Osmanlı imlasında daima *ata* şeklinde yazılmıştır. Dolayısıyla Uygur yazı dilinde de benzer bir muhafazakârlık söz konusudur.

Bunların dışında bazen yazı dili, kimi dil meselelerini çözümlemeye yetmez. Bu durumda o dilin ağızları, yazı diline geçmeyen kelime veya gramer şekilleri yardımcı olmak üzere devreye girer. Mesela, Türkiye Türkçesindeki *yazı* “ova”, *yazgı* “yaygı,

kilim” kelimelerini açıklayabilmek için konuşma dilindeki *yaz-* fiilinin *yaymak*, *sermek* anlamlarının bulunduğu bilgisine ihtiyaç vardır.

Tarihî Uygur ve Karahanlı Türkçesi ile Çağatay Türkçesinin günümüzdeki doğu ko- lu temsilcisinin konuşma dilinde meydana gelen değişmeler, gerek bu yazı dillerinin gerekse diğer günümüz Türk dil ve lehçelerinin bazı sorunlarının açıklanmasında fayda- lı olacağı kesindir. İşte *Turcologica* serisinin 63. kitabı olan *The Turfan Dialect of Uyghur*, bütün bu yönlerden büyük ehemmiyet taşımaktadır.

Uygurca, esas itibariyle Doğu Türkistan - Çin’in adlandırmasıyla Şıncan (Xinjiang)-, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan yanında Türkiye Suudi Arabistan, ABD gibi değişik ülkelerdeki kopuntunun (diasporanın) ana dilidir. Modern Uygurcanın kaç kişi tarafından konuşulduğu meselesi tartışmalıdır. Bu konuda Çin’in verdiği bilgiler (1990 tarihli nüfus sayımına göre: 7 194 675) ile hür dünyada yaşayan Uygurların verdiği bilgiler (18-20 milyon) birbirini tutmamaktadır.

Modern Uygur yazı dili için *Merkez Ağzı* denen ve Urumçi ağzının yanı sıra Kâşgar, İli, Konaşehir, Karataş, Kumbaş, Tarım, Artuş, Aksu, Turfan, Kumul, Gulca gibi şehir konuşmaları esas alınmıştır.

The Turfan Dialect of Uyghur adlı çalışmada açıklandığına göre bu Merkez ağzının dışında şu ağzlar mevcuttur: *Hoten ağzı* (s. 12), *Lopnor ağzı* (s. 12), *Kälpin ağzı* (s. 13)

Bu çalışmada merkez ağzını oluşturan ağzları ele almakta, bunları gerek gramer gerekse sözlük bakımından yazı diliyle mukayeseli olarak incelemektedir. Şu bölümler- den müteşekkildir:

1. Giriş bölümü (1-25): Bu bölümde eserin hedefi ve çerçevesi açıklanarak, Uygur Türkçesinin dünü, bugünü ve ağzları kısaca bilgi verilmektedir. Bu alanda yapılan çalışmalardan da söz edilmekte; eserde kullanılan çeviriyazı, kısaltmalar, yer isimleri vb. konularda gerekli açıklamalar yapılmaktadır.

2. Sesbilgisi (Phonolgy) bölümü (27-92): Bu bölümde, merkez ağzının ses özellik- lerini bütün ayrıntılarıyla verilmektedir: Ünlüler, ünsüzler, ünlü-ünsüz uyumları, ses değişmeleri, ses türemeleri, ses düşmeleri, benzeşmeler, nazallaşma vb. Burada dikkati çeken nokta, modern Uygurca üzerine yapılan hemen bütün çalışmalarda bu lehçede /i/ sesinin tamamen kaybolduğu söylenmesine mukabil, bu çalışmada Uygur ağzlarında bu ses ile bu sese yakın bir sesin bulunduğu tespitidir. Bunlar, çalışmada /i/ ve /i/ ile gösterilmiştir. Üstelik bu sesler mutlaka q, γ, χ gibi gırtlak seslerinin yanında değil; diğer seslerle birlikte de kullanılmaktadır: *qal-di* “kaldı” (s. 127); *baləsi* “çocuğu”, *mollı -niki* “mollanınki”, *atı -si* “babası”, *beşş-ida* “başında” (s. 145).

3. Şekilbilgisi (Morphology) bölümü (93-155): Bu bölümde gerek yapım ve çekim ekleri gerekse yaygın zarflar, edatlar, tasvir yardımcı fiiller vb. ele alınmaktadır. Yine bunlar değişik ağzılardan örneklerle açıklanmaktadır. Mesela, ettirgenlik eki örneklendi-

rirken *kurtarmak* fiili için Turfan'da *qutuz-*, standart Uygurcada *qutquz-* ve Kâşgar'da *qutqaz-* şekillerinin kullanıldığı belirtilmektedir.

Bu bilgilerden Güney-doğu (Karluk) grubu için karakteristik olan üçüncü teklik şahıs iyelik ekinden sonra hal eki geldiği takdirde zamir n'sinin kullanılmaması durumunun istisnalarının tespiti ilgi çekicidir: *bök-ni iç-i-n-dâ* "börkün içinde", *helîqî-n-dâk* "önceki gibi", *bo:ri-nî astîn-da* "hasırın altında", *tay-nî astin-ya* "dağın altına", *üst-i üstin-gâ* "üst üstüne", *tam- ni astîn-dîn* "duvarın altından" (s. 102-103).

4. Söz varlığı (Lexicon) bölümü (157-201). Bu bölümde söz konusu ağızlarda geçen pek çok kelimenin menşei üzerinde durulmakta; bunlar hakkında geniş izahlar verilmektedir. Yazar, bunun için Eski Türkçeden korunagelenleri belirtmenin yanında, Çince, Moğolca, Tibetçe, Soğutça, Toharca gibi dillere müracaat etmektedir. Yine bu bölümde değişik alanlara ait kelimeler karşılaştırmalı olarak verilmekte; gerekli yerde açıklamalar yapılmaktadır. Mesela akrabalık terimlerinin verildiği bölümde küçük erkek kardeş için şu kelimelerin kullanıldığı görülmektedir: *ini / ukâ* (Turfan), *ini* (standart Uygurca), *ini / uka* (Kâşgar) "küçük erkek kardeş" (s. 164-166).

Yine bu bölümde alıntı kelimeler incelenmekte; bu tip kelimelerin alınma devirleri ile kelimelerde görülen ses ve anlam değişimleri üzerinde uzun uzun durulmaktadır. Mesela kitapta, Turfan ağzında kullanılan *ganğunluq qil-* "kahramanca davranmak" fiilinin isim kısmı *ganğun+luq* şeklinde açıklanmakta, *ganğun* ise Çince *Guangong* "Dük Guan" kelimesinden getirilmektedir (s. 176). Kezâ yine Turfan ağzındaki *gola-* "suçlamak, itham etmek" fiilinin Çince *gao* "suçlamak, itham etmek" kelimesinden türetildiği gösterilmektedir (s. 176). Buradaki önemli bilgilerden birisi de Çince alıntıların, Kuzey, Mandarin, Dungan Çincesi gibi bu dilin hangi lehçesinden olduğuna ayrıca işaret edilmesidir (179-180).

Yazar alıntı kelimelerin kullanılışları ve gösterdiği gerek anlam gerekse ses değişimlerine de değinmektedir. Mesela, Arapçadan geçen *evvel* kelimesinin Turfan'da *agal*, standart Uygurca'da *awal*, Kâşgar'da *âwwal* şeklinde kullanılmaktadır.

Çalışmanın 190-199. sayfalarında Eski Türkçeden gelen kimi kelimeler ağızlara göre mukayeseli olarak incelemektedir. Mesela, Turfan ağzında korunan *asîy* "fayda", *alçuq* "çadır, kulübe", *içik-* "girmek, tabi olmak", *çüma:li* "karınca" gibi bir sıra kelimeleri ele alınmaktadır.

5. Metinler bölümü (203-437): Bu bölüm çok geniştir. Metinler, karşılıklı sayfalar halinde çeviriyazısı ve İngilizce tercümesiyle birlikte verilmektedir. Yeri geldikçe metinde açıklamaya ihtiyaç duyulan noktalar dipnotlarda menşe, anlam, ses ve anlam değişimleri gibi yönlerden ele alınmaktadır.

6. Ağız Sözlüğü (439-476): Kitapta yer alan metinlerde geçen kelimelerden oluşan sözlük kısmında, ihtiyaç sezildiğinde kelimenin cümle içinde nasıl geçtiği tekrar gösterilmektedir. Kelimelerin hem menşei hem de kullanıldığı ağızlara göre belirtilmektedir.

7. Kaynakça (477-488): Yazarın, başta Çince, İngilizce, Rusça, değişik Türk dil ve lehçeleri olmak pek çok kaynaktan istifade ettiği bu bölümden anlaşılmaktadır. Kaynakça bölümü, Uygur konuşma dili ile ilgilenenleri için ayrıca faydalı olacaktır.

Bu çalışma, yalnız Uygurca için değil; başta Özbekçe, Kazakça, Kırgızca gibi yaşayan bütün lehçeler yanında tarihî Uygur, Karahanlı, Harizm, Kıpçak, Çağatay gibi lehçeler için büyük önem arz etmektedir. Eserin bir an önce Türkçeye çevrilerek yayımlanması bu alanlarda çalışanlar için pek çok meselenin çözümlenmesinde gayet faydalı olacağı şüphesizdir.

Dr. Selahattin TOLKUN